

Het behoud van archeologische waarden in het landschap

Inleiding door prof. dr. L. P. Louwe Kooijmans, hoogleraar archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden

Mijnheer de voorzitter, dames en heren,

Als inleiding op de problematiek van het omgaan met de archeologische waarden in het landschap heb ik gekozen voor een opzet, waarin ik deze waarden plaats in contrast met andere, u beter bekende, te weten de historische en natuurhistorische. Allereerst is maar een betrekkelijk klein deel van de archeologische monumenten zichtbaar terpen, grafheuvels, hunebedden, kasteelbergjes, Celtic Fields of ijzertijdakkers vormen een bescheiden stoffering van het landschap. Zij zijn merktekens van een vroeger, met het huidige contrasterend, gebruik. Voor velen intrigerende, mysterieuze objecten in ons relief-arme land. Het meeste is echter onzichtbaar en dat niet alleen. Dergelijke terreinen zijn moeilijker te ontdekken dan de groeiplaatsen van zeldzame planten. Veel is nog niet ontdekt, onbekend, niet in kaart gebracht. De archeologische resten zijn kwetsbaar en moeilijk te beheren. We moeten altijd en overal op onze qui vive zijn. Het gaat daarbij vooral om oude woonplaatsen en grafvelden, oversluidde en overstoven terreinen die zich door geen enkele vondst aan het oppervlak verraden, maar door hun grondsporen en vondsten minstens even belangrijke informatiebronnen zijn, als de zichtbare monumenten.

Een tweede belangrijk verschil is, dat er van de meeste archeologische terreinen in het landschap zonder speciale beheersmaatregelen weinig valt te genieten. Ten opzichte van natuurgebieden en historische monumenten is veel archeologie voor buitenstaanders ongenietbaar. Weinig mensen raken ontroerd als je van een weiland vertelt hier heeft men in de steentijd gewoond en als je zou zeggen dat er een Romeins grafveld ligt, zouden de meesten er het liefst met de schop op af willen. Nee, een vereniging als "Natuurmonumenten" of "Heemschut", gericht op behoud, beheer en genieten is voor de archeologische monumenten ondenkbaar. Het is tekenend dat er een vereniging is voor terpenonderzoek en niet voor terpenbehoud. Van de meeste archeologische monumenten (met name de onzichtbare) is pas te genieten als we er wat van kunnen vertellen en laten zien, dat wil zeggen na een opgraving, maar dat betekent onherroepelijke aantasting en vernieling. Een opgraving kan immers maar éénmaal worden uitgevoerd, daarna is het monument verstoord. Opgraven is een éénmalige zaak. De archeologische archiefstukken zijn maar éénmaal te lezen.

Zo komen we bij het Grote Archeologische Dilemma: beschermen of ontleden, behoud of opgraven. Zonder opgraven geen kennis, maar zonder beschermen geen toekomst voor de archeologie. De huidige keuze is duidelijk: allereerst opgraven alleen als de omstandigheden daartoe dwingen en dat is nog steeds vaker dan waar de archeologische capaciteit op berekend is. Ten tweede een ruime keuze zo strikt mogelijk beschermen, maar absolute bescherming bestaat wettelijk niet eens! Ten derde: meen ik, moeten we methoden van non-destructief en partieel onderzoek ontwikkelen. Dat zou wel eens de archeologische stijl van de toekomst kunnen zijn. Voorlopig hollen we echter van de ene noodklus naar de andere.

Ten derde zijn archeologische terreinen onherstelbaar, aantasting is een irreversibel proces. We spreken wel van de restauratie van archeologische monumenten en dan bedoelen we het herstel van de vorm. Het landschappelijke element is dan inderdaad teruggewonnen, maar de essentie van het monument is zijn structuur, omdat die de informatie bevat over de vroegere gemeenschappen waardoor ze werden achtergelaten. Ik meen dat dit een groot verschil is met de restauratie van gebouwen —

tegenwoordig immers veel meer het karakter van een grote opknapbeurt, verrichten van achterstallig onderhoud — en met natuurgebieden, waarin beheersmaatregelen tot regeneratie kunnen leiden. Bovendien is de natuur niet statisch maar dynamisch en zijn natuurgebieden van nature aan veranderingen onderhevig, tenminste in het tijdsperspectief van de prehistoricus. Tot zover de korte schets van de zeer eigen problematiek van het archeologisch monumentenbeheer: de monumenten zijn veelal onzichtbaar, voor een publiek valt er daardoor niet veel van te genieten en elke ingreep, ook die van wetenschappelijke opgraving, is onherstelbaar.

Graag wil ik nu kort de gedachten laten gaan, over de wijze waarop het beheer, het omgaan met de archeologische terreinen, in de praktijk is geregeld en wordt uitgevoerd. Het minst onrustbarend zijn feitelijk de aanslagen die in alle openbaarheid op bekende monumenten worden gepleegd. Daarmee kan rekening worden gehouden en daarop kan archeologisch worden ingespeeld, tenminste in principe. In de praktijk is zelfs dit allemaal nog wel eens problematisch. Er is hiervoor een instrument ontwikkeld en operationeel: de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en speciaal daarvan de afdeling Monumentenzorg. Goede overlegstructuren met Planologische Diensten, Dienst Landinrichting, Bureau's voor Ruilverkaveling, een gedetailleerde archeologische meldingskaart met alle bekende terreinen, een groeiend aantal gemeentelijke monumentenlijsten, een signaleringssysteem via provinciaal-archeologen met hun correspondenten zijn in de afgelopen twintig jaar ontwikkeld om de archeologische belangen zo goed mogelijk te behartigen. Het klinkt imposant en lijkt afdoende, maar dat is toch niet het geval, maar daarover straks.

Veel problematischer is het inspelen op onverwachte, bij uitvoering van werken gedane ontdekkingen. Bij mechanisch grondverzet zal allereerst veel kleins ongemerkt verdwijnen. Alert grootschalig reageren is vaak onmogelijk omdat de opgravingscapaciteit al is gefixeerd. Bovendien is niet iedereen steeds inzetbaar. Buitenwerk in de winter geeft grote problemen en universitaire instituten zijn bijvoorbeeld door de onderwijsprogramma's alleen in de zomermaanden beschikbaar. Het meest onrustbarend is echter de sluipende, ondergrondse aantasting van alle, bekende en onbekende, terreinen als gevolg van bijvoorbeeld grondwaterverlaging, diepploegen, egaliseren en teelt van een gewas als asperges, dat diepe grondverwerking vereist. In de vorige eeuw richtten de heideontginningen enorme, onherstelbare schade aan. Met uitzondering van misschien alleen het Noordse Veld bij Zeyen bestaan er in ons land geen ongerepte prehistorische landschappen meer, vergelijkbaar met delen van de Schotse Hooglanden, Dartmoor in Cornwall of delen van West-Ierland. Een andere uitzondering is het indrukwekkende terpenlandschap, waarvan de verkaveling van de terpen zelf en hun naaste omgeving teruggaat tot de late ijzertijd. Over het algemeen moeten wij het echter hebben van geïsoleerde en onzichtbare monumenten.

Tot zover mijn korte schets van de ins en outs, verbonden aan het beheer van de primaire archeologische informatiebronnen, te weten de archeologische terreinen in het veld, tezamen aan te duiden als het Oudheidkundig Bodemarchief. Over twee andere zorgkinderen wil ik hier in dit verband niet hebben: het beheer van alle verzamelde vondst- en opgravingsgegevens en het beheer van alle bodemvondsten. Dat zijn verhalen apart. Deze dag is immers gewijd aan de landschappelijke waarden.

Er is dus een vrij omvangrijk actief archeologisch verdedigingssysteem ontwikkeld waarin de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek een centrale rol vervult inzake de vondstregistratie en monumentenzorg. Het zijn twee voor de buitenstaanders weinig spectaculaire maar wel essentiële kernactiviteiten van het archeologisch beheer uitgevoerd door een Rijksdienst met in het algemeen enige provinciale ondersteuning in de vorm van de medefinanciering van een provinciaal archeoloog die alleen in Noord-Holland door een assistent wordt bijgestaan. In de drie noordelijke provincies spelen de conservatoren van de drie centrale musea een door de historie niet met de R O B gelieerde provinciale centrum rol. Meer spectaculair en door de relatief hoge materiele en personele vereisten een zeker even zorgelijke zaak is het opgravingswerk. Het kan niet vaak genoeg gezegd worden: archeologen graven veel meer dan hen lief is en eigenlijk uitsluitend omdat het moet documenteren wat gaat verdwijnen. Het is altijd de laatste optie. Beschermen is altijd een met twee positieve aspecten:

- het behoud voor later
- de mogelijkheid zowel bij zichtbare als onzichtbare monumenten tot een verrijking van de inrichting van een project of dat nu een nieuwbouwwijk of een ruilverkaveling is. Voor een landelijk gebied is de wijze waarop het landinrichtingsplan Midden-Delfland aandacht heeft voor de archeologische waarden een voorbeeld dat naar wij hopen trendsetter is voor toekomstige soortgelijke plannen.

In het opgravingswerk vindt goede onderlinge samenwerking en werkverdeling plaats tussen de centrale dienst en de Universitaire Instituten in Groningen, Amsterdam, Leiden en Nijmegen. Daarnaast wordt in een groeiend aantal grote steden een Gemeentelijke Archeologische Dienst ingericht maar dat aspect — de stadsarcheologie — valt weer buiten het raamwerk van deze dag.

De grote bottleneck bij dit noodonderzoek is — het zal u niet verbazen — het ontbreken van voldoende fondsen. Er is veel meer werk te doen dan er betaling is, niet alleen in het veld maar juist ook in de nazorg, de uitwerking en het beschikbaar maken van nieuw verworven kennis. Er ligt veel werk te doen, jonge mensen worden wel opgeleid tot prima onderzoekers — opgravers en specialisten — maar de financiering hapert. Teveel energie moet er gestoken worden in allerlei ad hoc oplossingen, wat weer ten koste gaat van de beschikbare capaciteit.

Zo wil ik dan tot slot gebaseerd op het voorgaande zeer globale overzicht komen tot enkele aanbevelingen die vandaag mogelijk verder ter discussie kunnen staan.

Een is dat wij voortdurend moeten werken aan meer begrip voor het effect van allerlei maatregelen in het buitengebieden op de bekende en potentiële archeologische waarden. Wij moeten allen meer archeologisch alert worden. Wat nodig is is veel kennis van zaken én hart voor de zaak bij bestuurders, beheerders, plaatselijke en regionale organisaties die zich beijeren voor de waarde van onze leefomgeving. Naast monumentenzorg en opgravingswerk is een permanente archeologische educatie nodig. Natuurbeheer ging ons daarin voor. De archeologie mist echter nog een instituut als het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie.

Naast allerlei schrijf- en drukwerk lijkt mij de ontwikkeling van een Archeologisch Openluchtmuseum zoals voorgestaan door de Stichting Experimentele Archeologie en aanbevolen in de nota 'Archeologie en Musea' van het ministerie van W V C zo langzamerhand van top prioriteit. Ook de verdere ontwikkeling van wandelroutes langs archeologische monumenten kan tot meer begrip voor de archeologische waarden in het landschap leiden. Het belangrijkste doel is uiteindelijk dat de archeologische belangen meer dan tegenwoordig bij allerlei ontwikkelingen als vanzelfsprekend goede aandacht krijgen.

Twee is financiering. Daaraan kunt u maar ten dele wat doen, dat is vooral een taak van de archeologen zelf. Het overgrote deel van de middelen wordt momenteel beschikbaar gesteld door Rijksinstellingen en een aantal grote gemeenten. Landelijke gemeenten zouden meer bereid moeten zijn archeologisch noodonderzoek op hun gebied te ondersteunen. Daar zijn gelukkig al goede voorbeelden van, zoals de gemeente Oss die in de afgelopen 10 jaar in ruime mate het Leidse onderzoek steunde. Maar in mijn visie schieten de provincies schromelijk tekort, daar er meestal slechts sprake is van een halve archeoloog. Alle provincies zouden ter ondersteuning van de provinciaal archeoloog een archeologische dienst op maat moeten bezitten om zo gestalte te geven aan de eigen verantwoordelijkheid voor het provinciale bestand aan archeologische monumenten. Tenslotte schiet de monumentenwet tekort. Er is wel gekrakeel over de archeologische vondsten maar de financiering van het monumentenbeheer zou ons veel meer bezig moeten houden. Niet alleen in mijn visie maar in die van velen zou de vernielers moeten betalen, dat wil zeggen dat er — tenminste in projecten gemitteerd of uitgevoerd door een der overheden — structureel in eventueel noodzakelijk archeologisch noodonderzoek voorzien zou moeten worden. Een soort 1% regeling dus.

Ik denk dat we ons met onze archeologische educatie ook moeten richten op de realisering van zo'n noodzakelijke basisvoorziening.

Een getetbaar monument

